

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгепээн

№ 22 (16796)

2004 чылдың
ФЕВРАЛЬ 17,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Москвага ужуражылга

Дипломнарны тывысканы

Владимир ПУТИН:

«АМЫДЫРАЛЫВЫСТАН БОРАЛГАКТАР АРЛЫП БАР ЧЫДАР»

Бо чылдың февраль 12-де Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетинге Россияның Президентизинге кандидат В.В. Путин чурттуң 89 субъектилеринден чыгып келген бүзүрөттүрген кижилери-биле ужуражып, оларның мурнунга чүве чугаалаан. Тывадан барган делегацияны В.В. Путинниң регионалдыг штавының удуртукчузу Д.Д. Ооржак баштап чораан. Ооң составында: РФ-тиң Президентизинге кандидаттың бистиң республикада бүзүрөттүрген кижилери – Ю.П. Южаков, Л.И. Солун-оол, И.В. Бурхинова болгаш Тываның журналистериниң өмүнээзинден бо одуругларның автору база «Центр Азии» солунуң Москвада бодунуң корреспонденти Ч. Даргын-оол. Ниитизи-биле ук ажыл-хемчегни 600 хире ниити-федералдыг, регионалдыг болгаш даштыкы журналистер чырыткан.

Ужуражылганың бетин чарында РФ-тиң Даштыкы херектер ямызының парлалга төвүнге ук ажыл-хемчегге аккредитация эрткен журналистер барык 4 шактың дургузунда тускай хыналданы эрткен. «Москваның метрозунга чоокта чаа болган терактының соонда, мындыг шындыгы контролду тургускан. В. Путин кандидат боорундан аңгыда, чурттуң Президентизи база болгай. Ынчангаш бистиң хөдөлишкин-нервиске билишкинниг болурунарны диледивис» деп, айыыл чок чорук ажылдакчыларының бөлүүнү удуртукчузу чугаалаан. Ужуражылга айтылган хуусаазында – дүштекиниң 14 шакта озал чок эгелээн. В.В. Путин чүнүң-даа мурнунда ында чыгып келген болгаш кады ажылдажылгага белен база ону деткип турар кижилер бүрүзүңге четтиргенин илереткен.

Кандидаттың чугаазы ниитизи-биле 5 кезектен тургустунган. Баштайгызынга ол 90 чылдарның төнчүзүндө 2000 чылдарның эгезинде чурт кандыг байдалдыг турганын, ындыг байдалга кандыг чылдагааннар, барымдаалар салдарлыг болганын анализтээн.

90 чылдарның эгезинде Россияның хамаатылары демократияже болгаш рынок экономиказынче шилчилгени кончуг идепкейли база шийтирлиги-биле деткип, хосталганың талазынче эглиштин чок шилчилгени кылганнар. Ол болза россия чонунуң улуг болгаш боттуг чедишкени болган. Ынчалзажок ол бүгү дээш кайы хире өртөк-үнени төлээр ужурга таварышкан деп бис? Совет Эвилели буурап дүшкенде, күрүне

тургузуунуң буступ буурагдаашкынының үрегдекчи чорудулгазы – ону баш удур көрүп болур, харын-даа көөр ужурулуг-даа турган – Россия Федерациязының бодунга халдаан — деп, В.В. Путин демдеглээн.

Кижилерниң демократияже чайгаар чүткүлүңге политиктиг чийең садыглажышкынар, экономиктиг болгаш социал реформаларны чорудуп турда кылдынган четпестер ынчан кончуг аар уржуктарга чедирген. Чурттакты чонунуң үштүң бир кези ядамык-түрөңги амыдыралга кызгадаткан. Ооң-биле чергелештир пенсия, пособие, шалың акшазын ай-айы-биле төлөвөстээр чорук массалыг илерээшкенин апарган. Дагжыларның, башкыларның болгаш бюджет адырының өске-даа ажылдакчыларының ажыл соксадышкынары чуртту силтээн. Үндүрүглер салы доктаамал өзүп, фискалдыг политика кол нуруузуңда аштап өлбөзүнчө угланган турган. Улуг банкыларның кол нуруузу буурап дүшкен, а 98 чылдың кризисиниң соонда чээли системазы колдуунда доктаап турупкан. Чурт бүгү-делегейниң саң-хөө организацияларындан болгаш янзы-бүрү делегей чергелиг саң-хөө чийеңнеринден дорамчыладыг хамаарылгага таварышкан. Ишти каттышкан продуктуга хамаарыштыр санаарга, 99 чылдың төнчүзүндө Россияның даштыкы өрөзи барык 90 хуу болган.

Иштики политиктиг адырга байдал база-ла нарын тургустунган. Чурттуң Конституциязы болгаш федералдыг хоойулар дыка хөй регионнарга дээди күштүг юридиктиг актылар болур шынарын чидирген. Регионалдыг парламентилер конститусуңуң принциптерге болгаш федералдыг нормаларга карышкак хоойуларны хүлээп ап келген. Федералдыг акты-

ларны шилчилгели-биле, өскээр чугаалаарга, бодунуң күзээни-биле ажылгап келген. Оон чүгле бөдүүн чон качыгдан.

Россияга он-он чылдарның дургузунда четчип быжып келген сепаратчы чорудулгалар эрге-чагырганың талазындан болур-чогуур харыны албаан, ынчангаш алызында барып Соңгу Кавказка ол бүгү эң айыылдыг хевирже – терроризмче хуулган. Бистиң кошкаавысты билип алгаш, 99 чылдың чайынында бүгү-делегей террористериниң хөй санныг бандалары эмин эрттир калчаарап, Дагестанче ажык халдаашкыны кылып, Россиядан ооң девискээрлерин былаап алырын оралдашкан. Ол бүгүңүз Кавказка болгаш ниити Россияга кайы хире айыылдыг тайлыбырлаан-даа херээ чок. Югославияның буступ буураашкынының халавын сактырга-ла четчир.

Мындыг байдалдарда биске хүн бүрүнүң чидиг айтырыгларын шийтирлээр база өзүлдениң узун хуусаалыг сорулгаларын салыры дээш ажылдаары, сепаратизм болгаш бүгү-делегей терроризминге удур демиселге чурттуң бүдүн-бүрүн чоруун камгалаары, бистиң келир үевиңиң үндөзүннөрин салыры эргежок чугула турган.

Бөгүн мен ындыг берге байдалга чонунуң демократтыг чаалалгазын туржуп шыдаан, бергелерге торулбаан база чурттуң бут кырынга туруп алырынга дузалаан кижилерге өөрүп четтиришкениң сөстөрүн чугаалаарым албан деп, В.В. Путин бодунуң чугаазының бирги кезээн доозуп тура айыткан.

Президентиге кандидаттың чугаазының ийги кезээн «Хайым-бачым болгаш амыр эвес ажылдың дөрт чылы» деп адап болур. Аңаа ол ук үе кезиндээниң дургузунда кылдынган ажылдарга тодаргай доктааган.

(Уланчызы 2-3-кү арынарда).

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка «Москваның саң-хөө-юридиктиг академиязының хүндүлүг профессору» дипломну болгаш академияның Тывада салбырының бирги доозукчуларынга дээди эртемни чедип алганының дипломнарын байырлыг байдалга тыпсырының эзулары Улусчу чогаадылга бажыңыңга февраль 14-те, субботада, болуп эрткен.

Москваның саң-хөө-юридиктиг академиязы Москваның Чазаның деткимчези-биле 1991 чылда тургустунган. Амгы үеде ында 36 муң чыгыгы студентилер өөренип турар. Россия Федерациязының чээрби ажыг хоорайларында ооң төлээ черлери болгаш салбырлары бар. 1999 чылда академияның төлээ чери Кызылга ажылтылган, дараазында чылда салбыр кылдыр эде организастаттынган. Амгында 733 студент өөренип турар, оларның иштинден 31 кижиле бо чылын өөредилгезин дооскаш, академияның Тывада бир дугаар доозукчулары болганнар.

Академияның салбырының директору О.Ш. Сандакпан, республиканың кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң сайыды Л.Ш. Ондар академияны дооскан менеджер, экономист, юрист дипломнарны алган специалистерге байыр чедирип, оларның эки ажылдаарын күзээн.

Москва академиязының ректорунуң чөвүлекчизи академик, педагогика эртемнериниң доктору генерал-майор А.И. Карманов сөс алгаш, академияның Тывага салбырын тургузарыңга, ооң ажыл-чорудулгазын экижидеринге Тыва Республиканың Чазаа улуг ролду ойнаанын демдеглээн. Тывага өөредилге айтырынын шийтирлээринге, Кызылда академияның салбырынга доктаамал хуузунда чедирип турар дузазы, деткимчези дээш ТР-ниң Чазаның Даргазы

Ш.Д. Ооржакка Москваның саң-хөө-юридиктиг академиязының хүндүлүг профессору атты тыпсыр дугайында академияның өөредилге чөвүлелиниң шийтирин академик номчуп танштырган. Чазак Даргазынга хүндүлүг профессорнуң дипломун Александр Иванович байырлыг байдалга тывыскан. Ооң соон дарый Шериг-оол Дизижиновичиге профессорнуң хевин кедирипкен.

Ш.Д. Ооржак Москваның саң-хөө-юридиктиг академиязының удуртулгазынга чедирген аталдары дээш улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткеш, хүндүлүг профессор атты тывысканы оон чүгле бодунуң хууда ачы-хавыязын үнелеп көргөни эвес, ол республиканын өөредилге шугумунда ажылдап турар хөй санныг кижилерге хамааржыр дээрзин айыткан.

Чазак Даргазы Москваның академиязының салбыры Россияның төөгүзүндө кончуг берге, ниитилел амыдыралының адырларынга чаартылгаларның эге үезинде тургустунганын чугаалаан. Чаа, бөдүүн эвес, берге үе өөредилге системазын чаартырын, эртем-билиглиг специалистерни белеткээрин негеп келген.

(Уланчызы 3-кү арында).

ЧУРУКТА: Ш.Д. Ооржакка дипломну А.И. Кармановтуң тыпсып турары.

В. САВИНХТЫҢ тырттырган чуруу.

Владимир Путин: «АМЫДЫРАЛЫВЫСТАН БОРАЛГАКТАР АРЛЫП БАР ЧЫДАР»

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Чүнүң-даа мурнунда чуртка конститусчу корум-чурумну катап тургускан, федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың үстүндөн куду чагыртыр чоруун быжыглаан. Российжи парламент доктаамал ажылдаар хоойлу чогаадыр орган аларган. Чурттуң чангыс аай эрге-хоойлу делгемин катап тургускан. Күрүне эрге-чагырганың үрелип-будалыр айыылдыг чорудулганын, армияның кошкап сулараашкынын, эрге-хоойлу камгалаар органнарның, өске-даа күш структураларының буступ үрелишкенин кезе шапкан деп, кандидат чугаалаан.

Экономиктиг байдал база үндезини-биле өскерилген: 99 чылдан бээр иштиги каттышкан продуктунуң өзүлдеси барык 30 хуу болган; инфляцияның деңгели үш катап баткан; күрүнениң эң адаккы хереглелдерин дуглаары-биле үндүрүг салыын эмин эрттир бедидери эргежок чугула эвес апарган; ооң түңнелинде ийи чыл улай ортумак компаниялар бүдүрүлгениң темпирин улгаттырган. Бөгүн чуртта үре-түңнелдиг ажылдап турар бүдүрүлгелериниң саны муң-муң. Рынокта үндезин чок экономиктиг чиигелделер-биле байып алган эвес, а үре-түңнелдиг ажылдап турарлар тилеп эгелзэн. Оожум, аар-берге-даа бол, структурлуг чаартылгалар эгелей бергенин ол бүгү көргүзүп турар. Чаартылгалар кол капиталче инвестицияларның көвүдээнинде, иштиги рыноктуң хөгжүлдесинде, иштиги хереглелдин өзүлдесинде илерээшкенин.

Сөөлгү чылдарның үндезин чедишкенинениң бирээзинге чурттуң саң-хөө талазы-биле хамаарышпас чоруу болгаш национал акшаның – рубльдин турум курузу хамааржыр. Даштыкы өрени төлээриниң айтыры колдуунда шиитпирлеттинген. Эрткен чылын, боң мурнунда чылдарда ышкаш, бис боттары-выстың бүтү саң-хөө хүлээлгелеривисти күүсеткен бис. Чүгле 2003 чылда 17 миллиард долларны төледивис, а чурт ону безин ожаап билбээн-даа. Бо бүгү чылдарның дургузунда Россия даштыкы өрелерге хуулары-биле каттай 50 млрд. долларны төлзэн. Ооң-биле чергелештир Төп банкының алдын-валюта курлавыры чурттуң бүгү төөгүзүнүң дургузунда совет үе-чада-биле каттай көрүп көрбээн деңнелге чедип, 84 ажыг млрд. доллар болган.

Россияның инвестицияларга сонуурганчыын каш катап күштелдирген, ооң дорт бадыткалы – Россияга инвестиция рейтингин тывысканы. Бөдүүн-даа бол, көскү болгаш эки түңнелдиг экономиктиг чылышкынар социал айтырылганы шиитпирлээринге база бистиң хамаатылары-выстың амдырал байдалын быжыглаарына баштайгы базымнарны кылыр арганы берген – деп, В.В. Путин чугаалаан.

2000 чылдан эгелеп кол социал көргүзүлгелерин дегезинге эки түңнелдиг динамика

чедип алдынган. Өртектөрнүң экономика талазы-биле барымдаа чок өзүлдесин Чазак ол-бо таварылгаларда болдурбайн барып шыдаваза-даа, канчаарга-даа хамаатыларның орулгалары мурнаашкынын темпирин өзүп келген. 99 чылдан бээр пенсияларның ортумак хемчээли барык 90 хуу өскен. Чоннуң боттуг орулгалары 1,5 катап өскен. Чылдан чылче шалың акшазы өзүп олурар: 99 чылдан бээр ол ийи катап бедзэн.

Ажыл чок чорук элзэн кызырылган. Орулгалары амдырал-чурттаарының адаккы хемчээлинден чавыс кижилерниң саны ам-даа аажок улуг бол, оларның саны база-ла кызырылган.

Эң-не кол чүүл – бистиң амдыралывыстан боралгактар, тода эвес чүүлдер арлып бар чыдар. Ниитилелде реформаларның аарышкылыг уржуктарының мурнунга коргуушкун ажып эрттинген. Ынчалзажок маңаа база бир чүүлдү үттүп болбас херек: бо бүгү-биле чергелештир кижилерниң күрүне ажылының үре-түңнелдинге чөптүг негелделери, амдыралдың деңнелинге болгаш шынарына хереглелдери өскен. Маңаа мындыг бир чүүлдү демдеглээри чугула: өскерлишкенин улуг хемчээлдиг болза-даа, бис чүгле чурттуң экономиктиг хөгжүлдесинге шиитпирлиг ээлде кылырына херек плацдармы тургускан бис.

Бодунуң чугаазының «Бистиң хөделишкенивис бүрүзүнүң кол сорулгазы болза, кижилерниң амдырал деңнелин шынарын бедидери болур» деп кезезече кирериниң мурнунда В.В. Путин мынча деп чугаалаан: «Мен мында чүнү кылып шыдааны-высты санадым. Ынчалза-даа кылып шыдаар турганывыс чүүлдерниң дегезин кылган деп бис бе ынчаш? Чок болбайн аан. Ажылывыстың түңнелдеринден сеткиливис ханган деп чугаалап шыдаар бис бе? Чок, ынча деп чугаалап шыдаас бис».

Бистиң хөделишкенивис бүрүзүнүң кол сорулгазы болза, кижилерниң амдырал деңнелин шынарын бедидери болур. Бистиң экономикавыс даштыкы экономиктиг чылдагааннардан парламентже, чок-ла болза күрүне баштыңының албандужаалынче ээлчеглиг соңгудаларның түңнелдеринден онза хамаарышпас кылдыр күчүкүштүг апарганда, чүгле ынчан үндезиниң экижишкенин эгелээр деп, Владимир Владимирович чугаалаан.

Бөгүн российжи экономиканың өзүлдеси бедик бол, ам-даа четчир эвес. Күрүне аппараты – ооң хүлээлгелериниң ужуры-шынары-биле-даа, албан-жаакчыларның мергежилин талазы-биле-даа – эвээш үре-түңнелдиг. Экономиканың структуразы амдызында деңзигүүр чок. Социал хүлээлгелерде адрес-тээн шынар чок.

Бистиң экономикавыстың амдыгаа дээр чиг эт угланышкыны көскүзү-биле илдең болуп артпышаан. Бойдус байлактары дээрге, чижилгеге Россияның

чайгаар бүткен артык күштүү болбайн аан, оон ыткан ажык чок. Ынчалзажок оон-даа артык күштүүвүс – ол дээрге нацияның бедик угаан-медерел шинээ-дир. Ону российжи экономиканы бедик технологиялыг, бедик орулгалыг адырларже идип үндүреринге ажыглаар херек.

Бисте ачы-дуза рыногу оожум болгаш аар-берге-биле хевирлеттинип олурар. А сайзырангай чурттарда чүгле бо рынок иштиги каттышкан продуктунуң өзүлдесинге кол үлүг-хууну кирип турар. Бистиңде сыр дедир, чуртталга-коммунал ажыл-агыйы болгаш хамаатыларга тон чугула адырларда ачы-дуза чедирилгезинде күрүне монополиязы кадагалатканын артпышаан. Ооң түңнелинде ачы-дузаның шынары куду, оларның өртектү-үнези өспүшаан, а ооң-биле чергелештир хамаатыларның шыжыгышкыны база өзүп олурар. Экономикага күрүнениң хөлүн эрттир киржилгелин чамдык таарымча чок чүүлдерни база болдуруп турар. Чүнүң-даа мурнунда күрүнениң өмүнээзинден дүжүметтер үндүрүг төлекчилериниң чагывааны-даа база оларга ажык-дүжүү-даа чок хүлээлгелерни: чөпшээрел бээр, лицензия тыпсыр, хайгаарал кылыр хүлээлгелерни күүсетпишаан хевээр. Дыка хөй сарыылдыг санал-ооналдар бюрократияның, эреңгейлээр болгаш билди чок чоруктуң тулаазында дүлнүп турар.

Бөгүн мындыг чүүлү сагындырза артык эвес: Соңгу Кавказка 2-3 чыл улаштыр калчаарап келген бандиттер бистиң Чепсектиг Күштеривистиң болгаш террорга удур демисел чорудар тускай салбырлары-выстың күчү-шинээниң хөлчөк дүрген өзе бээрин, ниитилелдин сырый каттыжылгазын манавааннар.

Ынчангаш ажык удур туржушкунга долузу-биле аштырган. Бөгүн олар тайбың хамаатыларга, чурттакчы чонга удур терактларның дузазы-биле коргусүртээшкенин, эрге-чагыргага бүзүрөвөс чорукту болдурарын, шак ындыг арга-биле демократияны, хосталганы болгаш чурттуң девискээриниң бүдүн-бүрүн чоруун быжыглаарының талазы-биле демиселге Россияның тура-соруун сы базарын оралдажып турарлар. Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаны, ИХЯ, өске-даа күш структуралары террорисчи четкини узуткаарының талазы-биле системниг ажылды чорударын уламчылаар херек.

Социал адырда чаартылгалар кончуг оожуп чоруп турар деп, РФ-тиң Президентизинге кандидат демдеглзэн. Кадык камгалалында, өөредилгедө реформаларны узадып саатканы укачы-дузаның болур-чогуур шынарын долу хемчээлдиг хандырар арганы бербейн турар, бо адырларның саң-хөөзүнүн элзэн улуг кези хөлегедө артпышаан, медицина камгаладылганының сайзырангай системазы ам-даа бисте чок, медицина ачы-дузазының рыногунда чижилге чок.

Өөредилгеге хамаарыштыр алырга, ол дээрге күрбюджеттин эң хөй чарыгдалдыг кезээ болур. Ооң шынары чаңчыл езугаар бедик, ынчалза-даа ол чоорту чавызап олурар, ону миннир апаар. Чылдагааннар-ла хөй: ооң иштинде шынар стандарттарына дүүшпес, кирип алыры белең хөй-хөй дээди өөредилге черлериниң тыптып келгени. Дээди өөредилге черлерин доосканнарның кол нуруузу мергежилин аайы-биле эвес ажылдап турар, а ол дээрге күрүне бо бүгүнү эртем

аайы-биле сайгарбайн турары-дыр, ынчангаш бюджет акша-хөренгилериниң элзэн хөй кези куругта чарыгдатканын турар.

«Өзүлдениң чаа үндезинерин кайыын база канчаар дилээрил?» деп айтырылгы эгени ажыдып тура, В.В. Путин аңаа харыылардан эгелзэн. Чүнүң-даа мурнунда чурттуң хөгжүлдесинге чаа хамаарылгалардан, ниитилелдин болгаш эрге-чагырганың каттыжылгазындан, оларның бот-боттарына улуг бүзүрелинден болгаш улуг ниити-национал сорулгаларны шиитпирлээриниң оруктарын кады дилээринден деп, ол харыылаан.

Российжи экономика делегей рыногунга төлептиг туружун ээлээр ужурулуг, а ону чедип алырда, бодувустун национал рыногусту идепкейли-биле хөгжүдери чугула. Үезин чурттап эрткен бүдүрүлгелерни хөлчөк дүрген чаартыр болгаш чурттуң чижилге ууп шыдаар шинээн быжыглаар бүдүрүлгелерни тургузар херек. Национал бойдус курлавырларының төтчеглээшкенин болдурбас база ооң ажыгалына корум-чурумну тудар. Ол бүгүнү системажыткан эрге-хоойлу баазына – суг болгаш арга-арыг хоойлужудулгаларының, чер иштиниң ажыгалының дугайында актыларның чаартылгаларын дамчыштыр кылыры эргежок чугула.

Эгелеп алганывыс үндүрүг реформазын төнчүзүнге чедирер ужурулуг бис. Чүнүң-даа мурнунда чаңгыс аай социал үндүрүгнү чавызадырының дугайында айтырыгны шиитпирлээр, эт-хөреңги үндүрүгнү чурумну тудар херек.

Каттышкан үндүрүг үүргезиниң чавызаашкынын чедип алганывыс соонда, бистиң үндүрүг системавыс ам-на кээп мануп четтикпээни турум байдалга келир. Ам безин кыска хуусааларда ону бюджеттер аразында харылзаалар-биле, эрге-чагырганың деңнелдериниң аразында бүрүн эргелерниң эде хуваалдазының чорудулгалары-биле сырый колбаар апаар.

Саң-хөө системазын сайзырадырының болгаш быжыглаарының эргежок чугула чүүлү болза, хамаатыларның пенсия чылдаларына идиг бээр политика болур ужурулуг. Пенсияның хемчээли оларның күш-ажылчы үлүүндөн хамааржыр болгаш хамааты кижилерүзү бодунуң пенсия чылдаларын эргелеп-башкаар аргалыг дээрзин улустар биле берген. Күрүне ук шыгжамырларны магадыларындан аңгыда, оларны өстүрүп алырына дузалажыр ужурулуг.

Бистиң база бир чугула сорулгавыс – чурттаар оран-сава айтырынын шиитпирлээр. Делегей практикасында ону шиитпирлээриниң элзэн каш аргалары бар. Оларның эң кедилинге ипотека чээлизи, өскезинге – узун хуусаалыг аренда хамааржыр. Бис социал чуртталга оран-савазын ажыглап турар кижилерниң хереглелдерин база уттуп болбас ужурулуг бис: оран-саваны эки байдалга ажаап-

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арынарда).

тежээри – эрге-чагырганын хүлээлгези. Кижилер чурттаар оран-сава рыногун «хөдөлдирипки» деп комплекстиг хоойлулар дүрүү эргежок херек. Бо айтырларнын шиитпирлээшкини черле саадаткан ажы чок. Чазак ол хоойлулар дүрүүн бо часкы сессияда-ла кириген турар уjurлуг.

Политиктиг чаартылгалары-выстын программазын база төнчүзүнге чедирер уjurлуг бис деп, сөөлгү, бешки, кезекти эгелеп тура, В.В. Путин дем-деглээн. Бо угланышкынга бистиң хөдөлдирешкини сөөлгү чылдарда чуртка быжгы-гышкынны болдулар дээш кылып келгенвис ажылдар ышкаш дес-дараалашкак болур.

Чүнүң-даа мурнунда федеративтиг харылзаа-хамаарылгалар-нын реформазын боттандылар бис. Амгы үеде тус чер бот-башкарылганын деннелинде чоруп турар үндезин чаартыл-галарны бо чоокку чылдарда-ла төнчүзүнге чедирер бис.

Чуртка башкарып шыдаар

хамааты ниитилелди хевирлээр-ниниң талазы-биле ажыл улам-чылаар. Ол езулуг хостуг болгаш харысалгалыг массалыг инфор-мация чепсектери чокта бол-дунмас. Ындыг хосталга болгаш ындыг харысалга эргежок чугула эрге-хоойлу база эконо-миктиг баазалыг болур уjurлуг, ону тургузары – күрүнениң хүлээлгези.

Чүгле сайзыраңгай хамааты ниитилел демократтыг хостал-галарнын чайгылыш чогуун, кижилерниң магадылалын хандырып шыдаар. Аалызында барып, чүгле хостуг кижилер экономиканың өзүл-дезин, күрүнениң чечектелиш-кини хандырып шыдаар. Кыс-казы-биле чугаалаарга, ол дээр-ге экономиктиг чедишкенин болгаш экономиктиг өзүлдениң альфа болгаш омегазы-дыр.

Чаа үе-чада келген – амгы-ралдың эки шынарынче шилчи-ринге байдалдарны тургузар ажылдың үе-чадазы. Бо безен эвес сорулга – ол политиктиг тура-сорукту, эрге-чагырганың болгаш ниитилелдиң чөптүг чугаалажышкыннарын, доктаа-мал кады күженишкенинери-

висти негээр.

Мындыг ажылды ууп шыдаар бис бе деп, айтырыг тургустунуп келир. Сөөлгү чылдарнын түн-нелдери «ийе, ууп шыдаар бис» деп харыылаарыңа долу үнде-зин болуп турар. Бис ону кылып бис, албан кылып бис деп, РФ-тиң Президентизинге кандидат В.В. Путин бодунуң бүзүреттир-ген кижилериниң мурнунга чугаазын дооскан.

Ужуражылга үезинде чурт-тун аңгы-аңгы булуңнарындан келген төлээлер В.В. Путинге янзы-бүрү тематикага хамаа-рышкан 20 хире айтырылганы салганнар. Залда чыгып келген бүзүреттирген кижилерни ка-дык камгалалынын, өөредилге-нин, көдээ суурларнын болгаш бичежек хоорайларнын, демо-графиянын, балык болгаш көдээ ажыл-агыйларынын, культура-нын, чурттуң айыыл чок чоруу-нун болгаш өске-даа адырлар-нын айтырылганы дүвүредип турган. В.В. Путин аңаа долу харыыларны берген. Тюмень областан В. Калашниковтуң «Вла-димир Владимирович, соругда-ныннар чүүлдерни дөрт чылда боттандырып четтикпес силер.

Ындыг болганда хуусааны чеди чыл чедир көвүдетсе чүл?» айтырынга, кандидат мынчаар харыылаан:

— Мындыг чүүл тодаргай турум байдалче чүткүл болбайн аан, ынчалза-даа ындыг турум байдал турнугушкунче шилчип болур. Сылдагалар барымдаалар кажанда-даа тыптып келир-дир ийин, аңаа даянып алгаш, ол-бо начальниктиң азы ол-бо удур-тукчунуң эрге-чагыргага хуусаа-зын төнчү чок улгаттырып болур.

Бир эвес бөгүн россияй күрү-нениң баштынынын күүседир уjurлуг хүлээлгелерин күүседир дизе, чыгынган чидиг айтырыл-ларнын хөйүн барымдаалаар чүве болза, байгы күштү долузу-биле үндүрүп ажылдаар апаар. Бир эвес чеди чыл долу күш-биле ажылдаар болза, албыстап болур-ла болгай.

Бо айтырыгнын бир талазы база бар. Турум байдалды күрүне-ниң үндезин хоойлузун – Кон-ституцияны үрөп тургаш, чедип алыксап турар ышкажыл бис. Конституцияны эдип эгелээр болзувусса-ла – ол дээр-ге турум эвес байдалче орук-тур. Эдип эгелээш-ле, доктаап шыдавайн

баар бис. Ынчангаш аңаа дегген ажы чок.

«Национал идеяны, XXI чүс чылда Россиянын национал миссиязын кандыг янзылыг көрүп турар силер?» деп залдан салдырган айтырыгга харыы мындыг болган:

— Бо теманы төнчү чок чугаалажып болур. Бис үениң кончуг шыңгы кыйгызынын мурнунда турар бис. Делегейнин янзы-бүрү чурттары болгаш регионнары кончуг идепкейлиг хөгжүп олурар. Бир эвес бис бодувустун муң-муң чыл төөгү-вүстүң дугайында, бойдус кур-лавырлары-биле кайы хире байывыстың болгаш кайы хире угаанывыстың дугайында сок-саал чок чугаалап, аңаа өпей-ледип олуруп алып болзувусса, шынап-ла, төнчүзүнге чедир харыксыраанывыс ол болур. Бис бүгү-ле чүүлдерге чижилге ууп шыдаар шинектиг болур уjurлуг бис. Кижилер-даа, хоорай-даа, көдээ-даа, бүүдүрүлгө адыры-даа, бүгү чурт-даа. Бистиң бөгүнгү кол национал идеявыс ол-дур.

Ужуражылгадан репортаж-ты Артур ХЕРТЕК чоруткан.

Чазак Отчедун чугаалажып турар

ҮНЕЛЕЛДЕР, САНАЛДАР

2003 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүл-дезиниң дугайында Тыва Рес-публиканың Чазаның Отче-дун ТР-ниң Чазак кежигүн-неринден, ТР-ниң Чазак Дарга-зынын Канцеляриязынын бол-гаш ТР-ниң Чазак Аппарады-нын харысалгалыг ажылдак-чыларындан тургустунган бөлүктер кожуннарга, хоорай-ларга таныштырылганын дооскан.

ТР-ниң Чазак Даргазынын оралакчызынын хүлээлгезин күүседип турар В.О. Тарымага удурткан бөлүк Чөөн-Хемчик кожунунуң бүдүрүлгелер ажыл-чыннарынын, организациялар ажылдакчыларынын, суурлар чурттакчыларынын хуралдарын-га Отчетту таныштырган. Бо чугула хемчег Чыраа-Бажынга, Иймеге, Хөндөргейге, Теве-Хаяга, Шемиге, Хорум-Дагга, Чыргакыга, Чадаана хоорайга болгаш өске-даа черлерге болуп эрткен.

Хуралдарга санал берген ажылчыннар, албан-хаакчылар, күш-ажылдын хоочуннары, аныктар 2003 чылда Чазак республиканың социал эконо-миканын бурунгаар хөгжүдөр дээш улуг ажыл-херектерни кылганын демдеглээш, оон ажыл-чорудулганын эки үнелелди бергеннер. Чазактын моон сонгаар сорулгаларына хамаа-рыштыр боттарынын бодалда-рын база илереткеннер. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хөгжү-дөрин дүргедедир, чурттакчы чоннуң социал камгалалын экижидер, кем-херек үлгедир, оорлар, арагалаар чоруктарга удур дээштиг хемчеглерни алырын саналдааннар.

Кожуун чагырганын кол-легия хуралы болуп эрткен, аңаа Чазак Отчедунуң танышты-рылганынын түннелдерин чугаа-лашкаш, чоннуң саналдарына, сүмелеринге үндезилээш, хем-чеглерни ажылдап кылган.

Бистиң корр.

«ЭКИ» ДЕП ҮНЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Ча-зааның 2003 чылда кылган ажыл-чорудулганын чонга таныштырып-биле ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комите-диниң даргазы О.С. Ширин-дүүге баштаткан бөлүк фев-раль 11-ден 14-ке чедир Тес-Хем кожунга чораан.

Ажылчын бөлүк Чазактын Отчеду-биле чергелештир чоок-ку чылдарда Тес-Хемге кылдынар ажылдарны кожунуң чурт-такчы чонунга дыңнаткан. Чижээ, Көдээ ажыл-агый яамызынын сайыдынын оралакчызы В.И. Енданның дыңнатканы-биле алырга, «Чодураа» каттышкан күрүне бүдүрүлгезинге хымыс бүдүрүлгезин тургускаш, 2006 чылга чедир рынокче үндүрери база ол ышкаш Самагалдайга сүт

болбаазырадыр цехти 2005 чылга чедир ажыдары планда көр-дүнгөн. 2010 чылга чедир амы-дырал кырынга боттандылар уjurлуг «Уксаажыдылга ажылын экижидер» деп программа эзуулар кожун төвүнге мал тарылар пунктуу ажыдар деп турар.

Кожуун чагырганын болуп эрткен коллегия хуралына Отчет таныштырылганын түн-нээн, чоннуң саналдарын өөре-нип көргөш, боттандылар уjur-луг хемчеглерни ажылдап кыл-ган. Тес-Хемниң сумуларында культура бажынарнын, школа-ларны болгаш уруглар садтарын септээр дугайында база чугаа-лашкан.

Тес-хемчилер Чазак Отче-дунга «эки» деп үнелелди бергеннер.

Салим МОНГУШ.

Тыва Республиканың девискээринде күрүнениң техниктиг хыналдазынын чанында техниктиг тодарадылгага хамааржыр транспорт аймааның даңзын бадылаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛЫ 2004 чылдың февраль 5 № 151 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынын Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң күрүне инспекциязынын автотранспорт аймааның техниктиг ыяап-ла хыналдазынын чанында техниктиг тодарадылганын чепсек-херекселдерин ажыглавышаан, транспорт аймааның техниктиг байдалынын хыналдазын бедидер сорулга-биле база Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың март 26-да №76 ай-тыышкынын күүседип-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Күрүнениң чылдың-на ыяап-ла эрттирер техниктиг хыналдазынын техниктиг тодара-

дылганынга хамааржыр транспорт аймааның хевирлериниң саналдап кирип турары даңзын бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Даргазынын оралакчызынын хүлээлгезин күүседип турар В.О. Тарымага дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын бирги оралакчызы,

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын хүлээлгезин күүседип турар Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың февраль 5-те № 151 доктаалына капсырылган

Күрүнениң техниктиг хыналдазынын чанында ыяап-ла техниктиг тодарадылгага хамааржыр транспорт аймааның даңзын

1. Пассажирлер аргыштырарына хереглээр кылдыр кылган транспорт аймаа (коммерциялыг үндезинге пассажирлер аргыштырарына ажылгаар автобустар, чиик автомобильдер; юридиктиг эргелиг албан черлеринге хамааржыр чиик автомобильдер; кижилерни доктаамал аргыштырарына ажылгаар кылдыр дээрэн чүкк автомобильдери); улуг хемчээлди, аар деңзилиг болгаш айыылдыг чүктетери сөөртүрүнгө

ажылгаар кылдыр кылган тускай болгаш тускайлан транспорт аймаа база оларга кожар прицептер.

2. Чүкк сөөртүр транспорт аймаа болгаш оларга кожар прицептер, а ол ышкаш ындыг транспорт аймааның болгаш прицептериниң баазанынга белеткээн тускай база тускайлаан транспорт аймаа.

3. Хуу кижилерниң чиик автомобильдери болгаш өске-даа транспорт аймаа.

ӨӨРЕДИЛГЕНИ ХӨГЖҮДЕРИНГЕ ХУУДА ҮЛҮҮ ДЭЭШ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бистиң шилип алганывыс өөредилге чери ол негелделерге дүүшкен турар уjurлуг дээрзин Шериг-оол Дизижикивич дем-деглээн. 1991 чылдан бээр эрткен үениң дургузунда Тывага өөре-дилге адырынга улуг өске-рилгелер болгулаан. Кызылдың пединститудунуң болгаш Крас-ноярскиниң политехниктиг ин-ститудунуң салбырынын бааза-зынга Тываның күрүне универ-ситеди тургустунган, амгы үениң негелделеринге дүүштүр дерит-тинген өөредилге, чуртталга, спорт оран-савалыг студентилер хоорайжыгажынын тудуу доос-туп турар. Тываның күрүне уни-верситединден аңгыда, доозук-чуларга дээди эртемни респу-бликада салбырларлыг он хире өөредилге черлери берип турар.

Тывадан чыл санында чүс-чүс аныктар республикадан даш-каар Россиянын болгаш даштыкы чурттарнын өөредилге черле-ринге билиглер чедип алыры-биле ынаар чоруп турарлар. Эрткен чүс чылдың тозан чылдарында Тывага чүгле ийи эртем доктору болгаш элээн каш он эртем кандидаттары сана-тынып турган болза, респу-бликаның эртемни бөгүнде он-он докторлар болгаш чүс-чүс эртем кандидаттары бурунгаарладып турар. Бойдус эртемнери-биле ажылын холбаштырган эртем-деннерниң саны хөй болуп турары солун. Ынчалзажок республиканың хөгжүп кел-чидар экономиказынын херег-лелинге эргежок чугула янзы-бүрү билиглерлиг специалистер ам-даа чедишпес болуп турар. Бедик мергезилдиг, быжыг би-

лиглиг башкарыкчы-менеджер-лер, саң-хөө болгаш хоойлу-дүрүм ажылдакчылары биске бөгүнде кажангызындан-даа артык херек. Москваның саң-хөө-юридиктиг академиязынын Тывада салбырын доосканнарга республиканың эртем-билиг адырынын база оон экономика-зынын хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн кириштирер дээрзинге бүзүрелин илереткен. Респу-бликаның Чазаа бо дээди өөре-дилге черин деткип, болдунар дузаны чедирерин Дарга дың-наткан.

Доозукчуларга дипломнары болгаш бөлүк башкыларга ТР-ниң Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызынын Хүндүлел бижикте-рин тывыскан соонда, чыылган-нарга студентилер концерт көргүскен.

Бистиң корр.

ЧЕР АЖЫГЛАЛЫН ЧҮГЛЕ БОТТУҢ ЧОНУНГА

Бии-Хем кожуунун чагырга даргазы Валерий Николаевич Гончаров ук албан-дужаалга соңгутканындан бээр бир чыл болган. Бистиң барган хүнүвүсте ооң кончуг таптыг, эрткен 2003 чылда кылган ажылдарының отчеду-биле хоорайның чонун, албан-организация черлерин болгаш кожуунун кожа чыдар суурларын таньштырып чоруп турган уези болду. Ооң ажылдап олурар өргээзинге эртенги шакта халды

Кожуунун чагырга даргазы, ажыл-херээ чеже-даа далаштыг болза, бистиң-биле элээн чугааны кылып, кымга барып, кайы организацияның ажылын, кымның канчаар амьдырап-чурттап олурарын сонургап, херек апарза, оларның кайызындан-даа бижип болгу дег материалдарны чыып ап болурун сүмелээн.

— Валерий Николаевич, дүжүлгеге саадаан соонда, баштайгы ажыл-чорудуларны чүдөн эгелээн силер?

— Бир-ле дугаарында, политиктиг байдалды экижидеринче, кижилерниң чаңгыс аай эпсеткил чөпшээржилгезин хандыраарынче, а тус чер бот-башкарылганын хоойлужудулга болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнын боттарының кол ажылыныче базымы, кожуун чагырганын соңгудула мурнунда программазын болгаш соңгукчуларның чагыгларын күүседеи болур. Кожуунун статистика эргелелин сөөлгү санаашкыны-биле алырга, Тываның Бии-Хем кожууну 11892 кижичурттакчылыг, 2003 чылда төрүттүнген чаштарның 73-ү оол, 64-ү кыс уруг. А ажы-төл азырап олурар иелерниң ортумаак назыны 27 харлыг. Ынчангаш кожуунун чагырга чери социал адырның доктаамал быжыгышкынын чедип алырынче кол кичээнгейни угландырып турар.

Кожуун чагырганын апарат ажылдакчыларының структуразы долзу-биле өскерилген, чамдык килдистер кызырылган болгаш өскелери эде чаарттынып тургустунган. Кол өскерлишкни кожуунун кедээ ажыл-агый эргелелинге болган. Ам мында үш-ле специалист арткан. Ооң-биле катый кожуунун апарат болгаш өске-даа муниципалдыг албан черлери орус база тыва националдыг кадрлар-биле ден кылдыр четчелеттинген. Амгы үеде кожуун чагырганын чаа дүрүмүнүн өскерилгени-биле чергелештир суму чагыргаларына, килдис эргелекчилеринге болгаш өске-даа хары-салгалыг ажылдарга ажылдаар специалистерни кожуунун Төлээлекчилер хуралына бадыладыр кылдыр чурумчуткан бис.

бердивис, ол үеде Валерий Николаевич база кезек ажылдакчылары-биле бир-ле черже чорурунга белеткенип турган. Ынчалза-даа бистиң кайыын, чүге келгенивисти билип кааш, шымдай-ла:

— Презентациямга чалаарымга келбедир, ынчалза-даа байыр чедирген бижииңерни алдым. Орай-даа болза келгениңер эки-дир, моон соңгаар харылзаавыс быжыг тудалыңар — деп далаш чокка чугаалады.

В.Н.Гончаров — кожуунун бирги удуртукчузу.

Амгы үеде кожуунда кадрлар шилилгезинче, ажылдарга оларны таарыштыр тургузарынче болгаш оларны камгалап артыраарынче база кадрларның билиг-мергежилни бедидеринче улуг кичээнгей салдынып турар.

Дыка хөй чылдарның дургузунда кожуун төвү, харындаа кедээ школар башкы эртемниг кадрлар-биле чедир хандыртырмайн келген. Сайзыраңгай үеде ажылга кижилерни хүлээп, алырда, оларның чүгле арга-дуржулганын көрүп тургаш алып эвес, а оларның үениң негелдези-биле билинче көөр чүве болганда, кым-даа кижичедээ эртем чедип алырын күзээр болгай. Шак ындыг арга-биле эрткен чылын 120 кижиче эртемни чедип алган болгаш 15 кижичедээ өөредилге черлерин бот-өөредилге-биле дооскан. Амгы үениң аныяк кадрларының ачызында Туранның №1 болгаш 2 дугаар школарында компьютер техниказын ажылдай берген.

Бойдустун эрткен чылгы күскү халавы бии-хемчилерни база-ла оюп эртпээн. Кедээ ажыл-агый эргелелин, КУБ-

тарның, КАБК-ларның мурнунга тарылга шөлдери долзу-биле ажылга, тараа болгаш мал чеминге ажылгаар культуралары болур-чогуру-биле тарып сорулга салдынган турбуже, кожуунун кедээ бараан бүдүрүкчүлери сорулгазын эчизинге чедип шыдаваан деп чугаалап болур. А кедээ бараан продукциязының рыногун өчүнүн бүгү хевиринден хамаарылга чокка боттаныр болгай. Ук кожуунда мал бажының бүгү хевир хуу чонда өзүп турар. Чижээлээрге, кожуунун дузалал ажыл-агыйларында болгаш арааттарда мыйыстыг бода мал бажы 52 хууга өскен, хаваң бажы

Туран фермазының дүнеки база хүндүскү ажылчыннары.

4,5 катап, хой, өшкү бажы 4,9 хууга, чылгы мал 16 хуу чедир өзүп көвүдээн. "Кызыл тараачын" КАБК-дан ангыда, коллективтиг ажыл-агыйларда (КУБ-тарда) мал бажы чүзүн аайы-биле кызырылгышаан хевээр. Мал чеминге 4820 тонна сигенни кезип белеткээн. Шээр, бода база чылгы малы өзүп турарларга Сесерлиг, Сушь сумуларның хуу чонун болгаш дузалал ажыл-агыйларын хамаарыштырып болур. Ынчангаш бо 2004 чылда кожуунун чагырга чери болгаш кедээ ажыл-агый эрге-

лели кедээ бараан бүдүрүкчүлериңге, ылаңгыя төрүүр малга деткимче кылдыр күрүнөдөн акша дузаламчызын көргүзери-биле тускай санаашкынарны кылгаш, кириген.

Бии-хемчилер эрткен чылын 635 гектар черге чаңгыс чылдыг сигенни тарааш, 4770 тонна силостуду ногаан массаын ажаап алган. База ол ышкаш 3015 тонна картофельди, 180 тонна ногааны ажааган. Бо чылдың дүжүдүнге 526 гектарда күскү көк-тарааны тараан. Кожуунун механизаторлары эрткен күзүн 2974 га черни андарган, ооң 2700 газын болбаа-зыраткан. Ажылдың организас чогу-биле күрүнениң "Хадың" база "Могай" каттышкан бүдүрүлгелеринде андартынган черлер болбаазырадылга чок кыш ажып турар.

— Шынап-ла, кедээ ажыл-агый кайы-даа черде бирги чергениң айтырыгы болгай. Тарылга шөлдери, сиген кезер черлер, мал оदारлары-ла чөп ажылгаттынып турар болза, чон-даа байыр, мал бажы-даа арбыдаар...

— Шак ындыг бодал-биле бодувустун чонувусту кожуун девискээринде артыкшылдыг черлерни алгаш, тараадан тарып, малдан өстүреринче кыйгырып турар улус-тур бис. Ол дээрге чонун боттарының амьдыралы болур. Тываның эки шынарлыг черлеринге сонгаартан келген кижилер документилер долдуртуп алгаш турумчуп, чоорту ол

черлерниң эелерин дедир ээлдирип, улуг ажылды бо хүннерде эгелээн түңгеливисте, Өөктүн чурттакчыларындан чер алыры-биле документилерин кирип эгелээни — езулуг-ла чаа эгелээшкин.

Ынчалзажок черге хамаатыларның конститусчу эргелерин боттандыраарының талазы-биле ажыл кожуунда багай эвес чоруп турар. Эрткен чылдарның дургузунда 81 чер үлүүнүн эдилекчилери хууда дузалал ажыл-агыйларын тудары-биле чер участоктарын алган. Оларда тараа шөлүңге, сиген база одар шөлүңге ажылгаары-биле 2948 гектар черни ангылап берген. Бо чылдың январь 1-де медээ-биле алырга, кожуунда 10 арат ажыл-агыйлары ниитизи-биле 2989 га черни боттарының эргезинде ажылгап турарлар. А хоорай чурттакчыларынга тараа тарып, картофель, ногаа өстүрзүн дээш кожуунун чер фондузундан таарыштыр черлерни үлегилээн.

Берге айтырыгларның бирээзи — кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң черни ажылгавайын

турарының хараазындан кожуунда чер үлөгезиниң фондузу калбарып орат. Чер участоктарын арендага берип болурунун аргалары бар-даа болза, ону алып күзөлдиг кижилер саны эвээш. Ынчангаш чылдың-на чер үндүрүүнден кожуунун орулгалыг кезээ күүсеттинмейн турар. Бо чылдың эгезинде кожуунун агар санынче 692803 рубль кирген болза, ооң 90866-зы чер арендазы дээш төлевирден кирген. Кожуунун хөргөлөкчилер рыногу үлетпүрүн болгаш аш-чем барааннары-биле долу хандыртынган. Чорумал кижиче бараан өртээниң найысылал Кызылдан болгаш республиканың өске-даа кожууннарындан оранчок чиигин өскерип болур.

Чимисмаа МОНГУШ чугаалашкан.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

СОЛУН ЧАГЫДЫЛГАЗЫ

Бии-хемчилерниң бир дугаар солуну 1950 чылдарда үнүп турган болза, үр үениң дургузунда үзүктелишкниг таварышкыш, 2004 чылдың январьдан эгелеп база катап боттары солунуг болур ааскежиктиг болган. Солунун бир дугаар үндүрүлгези 900 кезектиг кылдыр үнген.

Ынчалза-даа олар чүгле боттарының солуну-биле кызыгаарланмайн, республиканың хоочун "Шын" солуну болгаш өске-даа солун, сеткүлдери чагыдып номчуп, иштики болгаш даштыкыда амьдыралдан чыда калбайн турарлар.

2004 чылдың январь, февраль айла-

рында кожуунда "Шын" солуну чагыдып номчуп турарларның саны 125 кижиче болган. Кожуунун суурларына хамаарыштыр алырга, Аржаан суурда — 26, Хадында — 25, Туран хоорайда — 22, Тарлагда — 21, Хүтте — 14, Өөкте — 6, Сушьта — 4, Сесерлигде — 5 база Шивилигде — 2 кижиче "Шын" солуну чагыдып

алган номчуп турар. Моон алгаш көөрге, бии-хемчилер эрткен чылгызындан республика солуннарының чагыдылганын багай эвес идепкейлиг болганын көргүскен. Ынчангаш ону база почта салбырының начальниги И.А.Хертек кожуунун бирги удуртукчунун көскү ажылының бирээзи деп санап турар.

Би-Хем кожуунда

ТУРАН ФЕРМАЗЫНДА

“Кызыл тараачын” көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин бир салбыры болур Туран сүт-бараан фермазынын дүн-хүн чок чымштыгы ажылы бригадир Клара Кыргызовна Байыроолдун хайгааралында. Ферма дээрге ферма-ла болгай, ак сүдү

дыка-ла тааланчыл чагай чыт, а энгийн кижилерге ол арай-ла таарымча чок болур. “Саанчылап чоруурунда сарыын мени эдертип ал, сагган сүдүң деңзилеп бээр, санакчың-даа болгай-ла мен” деп, 10 ажыг чылдар бурунгаар сүт-бараан фермалары

тоннаны сагган. Эрткен неделяда аңаа чоруп турган үевисте ында 435 баш саар инекти, 98 казыраны, 4 буганы база 354 баш бызааны 20 саанчы (оларнын 13-ү доктаамал саанчылар, артканнары саанчыларны дыштандырып солуп турар) болгаш 9 инек кадарчылары малдап турарын көргөш, оларнын ажыл, амыдыралы-биле таныштывыс. 2002 чылдың 210 казыралары база бар. Наадым-2003-түн чемпионнары болган Зинаида Үзүгенинчү хүлээлгезинде эр, кыс катый хаара 35 бызаа бар, а саанчы Белекмаа Нурсат 30 инекти саап турар. Белекмаа бир инектен 1,900 тонна сүт саар тургаш, чылда планын 2980 тонна кылдыр күүсеткен, а чылда 30 инекке онааштыр 57 тоннаны саар тургаш, ол 90 т. 269 кг саггаш, тилекчи болган. Саанчылар инектерни хол-биле саап турган үелер база тургулаан, ынчалза-даа амгы үеде олар электри күжү-биле саар аргалыг апарганнар.

Ферманың бригадири К.К. Байыроол.

гү үеде улуг сагыш салышкынның ачызында акшаны аванылап-даа, аш-чем-биле-даа санажып турар апарганнар. Бо хүннерде Туран сүт-бараан фермазынын саанчылары айда 2200 рубльди, инек кадарчылары 2400 рубльди, үзүктөп-даа болза, ап турарлар. Келир айдан эгелеп

Инек кадарчылары Сергей Седент, Роман Иргит.

туржук, баш-дуюу, зыт-кежи, бети дизе. өдек-сиген холумактыг өл өдээ безин чонга ажыын көргүзүп, чонну тоттуруп чоруур инектернин ачылыг турлаа.

Фермага чоокшулап, инек кажааларынын иштинге кирип келирге, бир-ле дугаарында изиг инек өдээниң бир тускай, өдексиг чыды дораан бузурнуктур думчука келир. Саанчы амыдыралды билер кижиге

черге ара хонуп чорааш, чайлаптарже көжүп турган үелерде, аныяк оолдарнын чалыы саанчы кыстарже карак басчып, ыражып чораан үелери-даа сагышка кирер. Шак ынчангы ышкаш ам бо үеде ындыг фермалар республикада санныг.

Бо чылдың январь 20-ге чедир Туран сүт-бараан фермазынын шупту инектеринден 775 тонна сүт саар тургаш, саанчылар 1085

Эки үелерде саанчылар база аш-шалаң-биле санажып турган. Кажан чурт рынокче кирген соонда, саанчыларга база берге байдал таварышкан турган. Ынчалза-даа үе-шагнын эргилдези-биле база көдээ ажил-агыйже сөөл-

санынга фермада бугалар чедишпедээ болза, черле чайгаар эдержилге ажыктыг дээрзин специалист эндевейн турар. Чаяттынган чүве болган соонда, ындыг-даа бооп чадавас.

Ч.МОНГУШ.

Каалама кышкы орук.

Дүштеки чем үезинде чеде берген болгаш, даргаларга таварышпайн бардывыс. Анаа турар эвес, бүдүрүлгениң девискээринче кирип, ында байдал-биле таныштывыс. Гаражтарынын бирээзи куруг болду. Хамык техника ажылдап турар дээрзин кол механик Александр Иванович Родиченко тайылбырлады. Септелге мастерскаянда бир автобус, ийи автогрейдер, бир “Беларус”, бир орук үстүрер трактор тур. Автогрейдерлернин бирээзин кезек слесарылар үгүлөп алган турлар. Боттарынын ажылынга чардыккаш, келген кижилерни безин эскербес болдулар. Оларга шаптык катпас дээш өскээр кылаштап чоруптум. Бир автогрейдер, ийи бульдозер тракторлар долзуу-биле септелтинген, эртен ажылче үнер дээрзин Александр Иванович чугаалааш, улаштыр: “Ажылывыс айы-биле эң керектиг артык кезектерни үргүлчү көвүдөдир садып аар улус бис. Ынчангаш септелге кирген техникавыс дораан септелтине бээр. Кол-ла чүве специалист-башкарыкчылар мунуп ажылдап турары машиназынын байдалын эки билер болза эки. Ынчангаш бисте дыка шыгырак хоочун трактористер бар. Техниказынын үрелир кезеэн, ооң үрелир деп барганын эндевес. Баксырап эгелзэн кезеэн баш удурла солудул каапкаш, улаштыр-ла туруушкун чок ажылдап эге-

Би-Хем кожуунун девискээринде “ОАБ-364” (орук ажылгала бүдүрүлгези) федералдыг күрүне участогунун ажылы-биле танькып чеде бердивис.

лээрлер” — диди. Черле ынчаш гаражтар ишти аажок арыг-силиг, артык бок болур демир-дес чок, керектиг артык кезектер чыдар черлеринде.

Ынчап турувуста ук бүдүрүлгениң начальниги Дмитрий Игоревич Байков кабинетинде чедип келген деп дыңнадып келдилер. Ажылдап турар слесарылар-биле байырлашкаш, ынаар чоруптум. Дмитрий Игоревич-биле дораан-на ажыл-керекчи чугааже кириптивис. Оларнын участогу Би-Хем кожуунун Кызылче талазында Бегре-Даандан эгелзеш, Арадан ындында Боганка деп хемнин унунга чедир барык 200 км ажыг узун федералдыг оруктун ажылгала хандырып, септелгезин чорудуп, ону доктаамал эки байдалга тудуп турарлар болду. Орук-

Удуртукчу Д.И. Байков биле план салбырынын начальниги Т.А. Ильина олар ажыл дугайын чугаалажып турлар.

тарнын доктаамал хайгааралы эки, үрелиг дег берге, суг аптып болур черлерни үргүлчү септел турар болганындан ында шуут багай диртир черлер чок. Ындыг узун оруктарны доктаамал, дүн-хүн чок хайгааралга алыр дээш

Кол механик А.И. Родиченко чолаачылар-биле.

Кышкы оруктар

ук бүдүрүлгедэ 96 кижича хаара туттунган. Оларнын хей кезии — орук ажылчынары, трактористер, чолаачылар бооп турар. Ылангыя ажылчынары аразы ырак аңгы-аңгы берге черлерже октаарынга автобустарнын үлүү аажок улуг бооп турар. Ынчангаш бүдүрүлгениң дөрт автобузу доктаамал дугуй кырында. Оруктар чамаарынга керектиг материалдар дажыгырынга самосвал машиналар хей ажылгатынып турар. Черле ынчаш техника доктаамал эки байдалга турзун дээш, үргүлчү артык кезектер сураглаар, техниказын камныг эдилээринге хамаарыштыр трактористерге, чолаачыларга негелдези улуг, эки мергежилдиг слесарылар тыварынга дуржулганы улуг механик А.И. Родиченкону дарга аажок мактап олурду. Оон ыңай 6 дугаар разрядтын токары Евгений Иванович Мартыновтун ажылын демдегелеп каары артык эвес. Евгений Ивановичинин чондурган кезектери канчаарда аажок шынарлыг болур. Ынчангаш эң нарын кезектерни чүглө ол чондуруп турар.

ажылчынарындан чолаачы Геннадий Иванович Медюшко, диспетчер Раиса Степановна Виллюшкина, план салбырынын начальниги Татьяна Александровна Ильина, септелге мастерскаянын эргелекчизи Владимир Викторович Солдатов — олар

Мурнакчы токар Евгений Иванович Мартынов ажыл үезинде.

Бүдүрүлгедэ орук септээринге ажылгатынар 38 шимчээр техника бар. Олар дээрге автогрейдерлер, экскаваторлар, бульдозерлер, самосвалдар болгаш өске-даа машиналар бооп турар. Ажылчынары ай санында шалынын ап турар. Бир ажылчынын айда шалыны ортумаа-биле 6375 рубль бооп турар.

Эң өөрүнчүг чүүл — орукчуларнын чылда чаңгыс каттап байырлаары Орукчулар хүнүндө бо чылын ук бүдүрүлгенин

“Россиянын алдарлыг орукчузу” деп хүндүлүг аттарын алганнар. Оон ыңай мурнакчы ажылчынары шаңнаар Россия чергелиг 7 шаңналды эелери удавас алыр, оларны чогуу аас-биле баш удур тыпсып каапканын Дмитрий Игоревич чугаалап олурду.

Эки оруктар чурттун сайзыралынга эки салдарлыг болгай. Ынчангаш орукчуларнын ажылынга “Шын” солунун арнын таварыштыр улуг-улуг чедишкыннерни күзээлинер.

Борис ОНДАР.

"ШЫННЫҢ" "АЛДЫН" ХААРЖААНАН

БИЛИП АЛЫҢАР

Таңды кожуунун Балгазын суурдан Пар-оолдар, Лоовайлар, Санчаттар, Кызыл-оолдар, Чаа-Хөл кожуунун Ак-Дурут суурдан Алдын-Сай, Чодураа, Олимпий Калындуулар болгаш өске-даа авторлар солун таварыштыр дөргүл-төрөл, эш-өөрүңге байыр чедирген чагааларны хөйү-биле чоруткан.

Ынчангаш номчукчуларга дыңнадырывыс болза: чарлалдар байыр чедиришкенин төлөвирлиг, бо бүгүгө солунун бухгалтериязынга тускай көрдүңгөн тарифтер езугаар санаашкын кылдырган соонда, оларны чырыкче парлап үндүрөр. Төлөвир чок мындыг хевирлиг чагаалар архивке шыгжаттынар дээрзин дыңнадып тур бис.

Оон ыңай Бай-Тайгадан Мария Чымба чагаазында: "2004 чылдын январь эгезинде "Шын" солунга "Өөренирин күзөөннерге" деп эгелиг чарлал үнген, ооң үезин: ай, хүнүн, кажанга чедир документилер дужаарын, кажан өөренип эгелээрин солунга катап парлаарын биледим".

Бо чагаага дараазында харыны бээр-дир бис: "Өөренирин күзөөннерге" деп эгелиг чүүл база-ла чарлал-дыр. Ону өртөөн төлөөш, солунга үндүргөн болганда, бижикчинин дилээ-биле катап парлап шыдавас бис. Мария! Сенээ ынчангаш сүмелээри-вис болза: өөренир дугайында чарлалдар сонуургап турар болуңза, бир дугаарында солуннар-дан чагыдар болза эки-дир, азы шуут болдунмас чүве болза, Бай-Тайгада кожуун төвүнде-даа, суурларда-даа ном саңнарында шупту солуннарны көктөп, шыгжап турар. Аңаа барып номчутунуп, медээлерни, чарлалдарны билип ап турарыңны күзөдүс. **ЧАГАА КИЛДИЗИ.**

ДУЗАВЫС БОЛЗУН

Редакцияга Кара-оол Намзыраевич Саттан мындыг чагаа келген: "Бурятияда Иволга хүрээзинде өөренип турар чеди харлыг тыва оол Молам Сундуйн дугайында материалды номчааш, бо оолду «тыва чон көдүрүр ужурлуг бис» деп түн-нелге келдим. Молам дээрге езулуг катап төртүтүнгөн оолдур. Ынчангаш оон шын адресин, банкыда ада-иезинин агар санын "Шын" солунга үндүрүп берип көрүңер. Чүгө дээрге бодум шаам-биле акшаны шилчидер деп шиит-пирлеп алдым. Өске-даа акша шилчидерин күзөп олурар улус бар боор. Молам Сундуй шажын талазы-биле эртемни чедип алгаш, тыва чонун чоргааралы болу бээр дээрзинге бүзүрелим улуг".

Ынчангаш, шынап-ла, Молам Сундуйге ону өөренип алырын деткип, акша шилчидиксеп турар номчукчулар хөй боор деп идегеп, оон авазының банкыда агар санын дыңнаттывыс:

42301810565000409189 01
АК СБ Кызылское ОСБ 8591 филиал № 04
Сундуй Валентина Ховалыг-овна

ПЕНСИЯНЫ КАНЧААР САНАП ТУРАРЫЛ?

Редакцияга Эрзинден Виктор Кыргыз, Бай-Тайгадан Сергей Күжүгет оларның пенсия дугайында билдинмес айтырыгларлыг чагаалары келген. Аңаа хамаарыштыр чугааны РФ-тин Пенсия фондунун ТР-де салбырының пенсия килдизинин эргелекчизи Уран Кавакаевна МОНГУШ-биле кылдым.

— Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге өөренип чораан чылдарны ажил стажынга немей санап турар бе?

— "РФ-те күш-ажыл пенсияларының дугайында" деп Федералдыг Хоойлунун 11-ги чүүлүнде күш-ажыл стажынга немээр үелерни айтыган. Ук чүүлде өөренип чораан чылдар көрдүмээн болгаш пенсия санаар стажка кирбейн турар.

— Шериг албанын Кыдыкы Соңгу чүккө азы аңаа деңнээн девискээрлерге эрттирген болза, пенсия үнерде чигелделги "Соңгу чүктүн" стажынга ол шериг эрттирген үезин немээр бе?

— Шериг албанын Кыдыкы Соңгу чүккө азы аңаа деңнээн девискээрлерге эрттирген болза, пенсия үнерде санаар чигелде-

лиг "Соңгу чүктүн" стажынга шериг эрттирген үезин кирибес, ниити камгалалдыг стажка кириер.

— Камгалалдыг стажка уруг азырап олурган үелерни немээр бе?

— Хоойлу езугаар, бир эвес ажилдап турган үезинде ада-иези 1 хар 6 айга чедир уруг азырап олурары дээш шөлээге турган болза, ол үени камгалалдыг стажка немеп болур. Ниитизи-биле уруг азырап олурган шөлээзинин хемчээли 3 чылдан көвүдөвөс ужурлуг. Ынчалза-даа пенсияның хемчээлин санаар стажтын хуузуңга уруг азырап олурган шөлээзинин үези кирбес. А чүгө пенсияге үнер эргени илередирде, камгалалдыг стажка немээр.

— 75 хар четкен пенсионерлерниң пенсиязынга 300

акша немээр дугайында чугаа чоруп турган. Бо айтырыг талазы-биле чүгө тайылбырлап болур силер, Уран Кавакаевна?

— Бо хүнде биске ыңдыг айтышкын Россияның Чазаандан болгаш Пенсия фондундан келбээн. Ынчангаш 75 хар четкен дээш пенсия алыкчыларының пенсиязынга 300 акша немевейн турар.

— Мындыг айтырыгны бистиң солунун номчукчузу салып турар-дыр: бодум 2-ги бөлүктүн инвалиди болгаш пенсия ап турар мен.

даа болза, хемчээли оон өспөс.

— Бир эвес пенсия фондунче ажилдакчы кижинин ажилдап турган организациязы ажилдап турган үезинде дадывырын 2002-2003 чылдарда шылчиптээн болза, ол кижини пенсия үнер үеде ол чылдарны стажка санаар бе?

— Пенсия фондунче ажилдап турган үезинде дадывырлар төлөттүмээн болза, ол үелер пенсия санаарда, камгалалдыг стажче кирбес. А ажил берикчизи (организациялар) ажилдакчының 2002-2003 чылдарның дадывырларын Пенсия фондунче шилчидиптер болза, камгалалдыг стажка ол үелерни база немей санап бээр.

— Пенсияны тышсырда, кайы үениң шалыңын ап болурул?

— Пенсия санаарда, бүгү ажилдап келген үезинин кайы-бир 5 чыл шууштур азы 2000-2001 чылдарның шалыңнарын ап болур. А 2002 чылдан эгелеп чүгө Пенсия фондунче төлөттинген дадывырларны алыр.

Римма ЧАВЫНЧАК
чугаалашкан.

Айтырыг — харыы

Азыралымда назы четпес 5 уруглуг мен. Пенсия фондунун ажилдакчылары пенсиямга чүгө 3 уруг дээш немеп берип турар. Ол шын бе?

— Үстүнде айтылган хоойлунун 15 чүүлүнүн 2-ги кезээнде айтылганы болза, бир эвес пенсия алыкчызының азыралында назы четпээн уругларлыг болза, пенсиязының баазалыг (кол) кезээ чүгө 3 уругга чедир өзер. Уругларыңар саны 3-тен көвей-

Ооң үлөлгезинге хамаарыштыр

ДЕНДИИ НАРЫЫДАТШАЗА

Бистиң Куран суурга пенсия үлөлгезинин үезинде сөөлгү үеде байдал нарыыдап турар апарган. Ооң чылдагааны — пенсияны үлөл чоруур кассир болгаш чолаачыда, оларның доңгун сеткилинде. Ийе, бүгү чүве дүрүм-хоойлулуг, айтышкын-саавырлыг болганда, ол аңаа дүүштүр кылдынып турарын билер бис. Оларны кижиле чогаадып кылып турар болгай, чамдыктары амыдыралдың негелделеринге дыка тааржыр-даа боор, чамдыктары арай таарышпайн турары-биле эдилгеге-даа таваржып болур, а чамдыкта аргажоктан хажытына-даа бээр байдалдар туруп кээп болур. Чоннун чугаазында "чүведе ужура-ла бар" дигери ол-дур ийин харын.

Бисте кадының байдалы-биле өөндөн ырап шыдавас-даа, аарып чыдар-даа кижилер бар, олар пенсия үлөл турар черге

четпес. Ооң кадында пенсияны кажан, каяа үлээри база билдинмес. Пенсия үлөлчилери хенертен келгеш, бир-ле бажыңга олуруптар, суурнун пенсионерлери боттары аразында чарлажып маңажыр ужурга таваржыр, оон кедерезе чамдыктары озалдай бергеш, машина хөлөзилеп, кожуун төвү — Самагал-дайдан барып пенсиязын ап-даа турар. Сөөлгү үеде улам-на бергедээн, мал кадарып чоруй барган-даа кижинин, өөндө аарыг чыдар-даа кижинин пенсиязын оон өөнүң эезинге-даа, ажы-төлүңге-даа бербестээн, шынзыткан бижик (доверенность) негээр. "Өре-шире болу бербезин, пенсияны өске кижиле алгаш, эезинге чедирбейн барбазын" дээш ыңдыг негелделер тургустунуп турары база-ла шын. Ынчалза-даа суурда 30 шаа-ла пенсионерлер бар, оларны кассир-даа, чолаачы-даа таныыр, кым

кымның кижизил деп чүвени база билер. Кээп шыдавас кижилернин пенсиязын ооң чоок кижизинге (ашаанга азы кадайыңга) ужурун сөглээш, берип кагза кандыг боор, ол дээш күжүрлер өөрүүрдөн башка, багай чүве кайын кыла бээр деп. Аарыг кижилерге чедирип бээрин дилээрге: "Ыңдыг чорукка бензин бербээн" дээш база хоржок боор-дур. Бүзүрелиг бижикти кылдыртып ап болбайн канчаар, а ол бижиктиг кижини пенсия үлээр хүнде билбейн чорук чоруткан болза канчаарыл, чарлал бар эвес. Ынчан аарыг кижиле кээп, пенсиязын ап шыдавас болганда, ол өг-бүлө ол хүн пенсиязын

албас, кассир катап кээп эккеп бээр эвес, ам база-ла хөөкүй кырган машина хөлөзилээр, Самагалдай кирер ужурга таваржыр.

Эки үлөл бүүдүрүп чоруур улус хөөкүй кырганнарны шыжыктырбайн, эчизинге чедир өөртүкеш чоруптар турган болза, экизин чүү дээр!

Бистиң бо байдалывысты кожуунун удуртуп-баштаар даргалары өөренип көрүп, пенсия үлөлгезин дендиди нарыыдаптайн, бисче ээ көрнүр ирги бе дээн бодал-биле пенсионер өөрүмнүн даасканы-биле мону бижидим. Өршээ, бурган!

Бархо ТӨМҮР.

РЕДАКЦИЯДАН. Куран суурда чурттап турар пенсионерлерниң таваржып турар бо берге айтырыгыңа харыыны кожуун чагыргазы РФ-тин Пенсия фондунун Тес-Хем кожуунда эргелепин дамчыштыр алырын сүмелээр-дир бис.

СҮМЕЛЕКЧИ СОЛУНУМ

"Шын" солунну 1967 чылдан бээр доктаамал чагыдып ап, номчувушаан мен. Мурнуку чылдарда бо солун неделяда беш катап үнер турда, мырыңай магалыг чүве болгай. Аныяк чораан чылдарымда "Шынны", "Тываның аныяктарын" ыяап-ла чагыдар турган мен. Өөм ээзи партия кижигүнү турган. "Чагыдылга чок коммунист кижини турбас" дээш албадал, солун, сеткүүл чагыттырар үелер турган.

"Шын" делегейде, Россияда база Тывавыста чүү бооп турарын кысказы-биле-даа болза, чырыдып турар. Ылаңгыя Россияның, Тываның Чазак Баштыңнарының кайда, чүгө кылып чоруп турарын база парламенти-

лерниң канчаар ажилдап турарын шуптузун долузу-биле номчукчуларга чедирип турар. Оон ыңай ТР-ниң амгы экономикаг хөгжүлдезин, көдээ ажил-агының болгаш эртемниң, культураның, шажының эң чугула айтырыгларын хүн бүрү чырыдып, чонга чедирип турар. Ие-чаштарның, ажаалда-тежээлде чок арткан ажы-төлдүн, ажилдаар чер тыппайн, улчуп чоруп турар кижилер, арага-дарыже сундугар ада-иелер, аныяк-өскөн дугайында кончуг шыңгызы-биле бижип турар.

"Шынның" ажилдакчылары — журналистер уйгу-чыдын чок, бо берге үеге торулбайн, рес-

публиканың эң ырак-узак кожууннарын, малчын турлагларын кезип, ында байдалдар-биле таныжып алгаш, ону чедингири-биле номчукчуларга солун дам-

чыштыр чедирип турлар. "Шын" мактаар дээнде, мактаар, шүгүмчүлөп, сойгалаар дээнде, чылдар үезинде акша-тегерик үнмес, пенсия безин ийи-үш айлар иштинде саадай бээр турду. Ол берге үеде безин "Шыным" чагыдылганын үспейн чор-

дум. Байдал ам ол үеге бодаарга, чүгээртээн-дир.

"Шынны" бистиң хүндүлүг даргаларывыс, башкыларывыс, эмчилеривис безин чагыдып албаан болурга, мен шуут кайгап ханмас кижини-дир мен. Ажил чок аныяктар харын чагыдып шыда-вайн баар-ла ыйнаан, олар холга акша-хөрөңгү туруп эвес.

Ажы-биле чугаалаарга, "Шын" — мээң чырыдыкчим, башкым, сүмелекчим. Ынчангаш мээң пенсионер өөрлерим база акша-шалыңныг даргаларым, башкыларым, эмчилерим "Шын" солунушту үзүктөл чок чагыдып номчууруңарны сүмелээр-дир мен.

Дадар-оол ХОВАЛЫГ,
Чаа-Хөл кожуун.

ТӨӨГҮЗҮН ХАНДЫР ШИНЧИЛЭЭР

Тыва Арат Республика (ТАР) тургустунган сөөлүндө ооң-биле барык деңге төрүттүнгөш, чуртумнун эрткен төөгүзүндө, амыдыралында эки-даа, багай-даа болушкуннарны ийи караам-биле көрүп, ийи кулаам-биле дыңнап келдим. Ам колдуунда кырып калдым. Ынчангаш Тываның төөгүзүңге хамаарыштыр бодумнун бодалдарымны, саналдарымны бижиир деп шийтпирледим.

1921 чылдан 1931 чылга чедир ТАР-ның төөгүзүндө эвээш эвес хажыдышкындар, соора билишкындар, меге бижимелдер бар. Ооң чылдагаанары, мен бодаарымга, мындыг: бирээде, 1930 чылдын ортан үезинге чедир Тываның национал үжүк-бижиниң чок турганы, эрги моол бижик-биле моол дыл кырынга бижиттинген күрүне документилериниң чедир шинчилеттинмэни, тыва дылче очулдурбааны; ийиде, ол үе-чадада Тываның төөгүзүн бижиирде, чырыдарда аңгы демиселиниң туружун кедергей барымдаалап келгени-дир.

Амгы үеде Тывада төөгү эртемденнери көвүдөөн болганда, 1921 чылдан 1931 чылга чедир үе-чадада Тываның төөгүзүн республиканың гуманитарлыг шинчилелдер институтунун баазына хандыр шинчилээри эргежок чугула деп санаар мен. Бо ажылды амгы үеде кылбас болза, моон сонгаар, он-чээрби чыл эрткенде, орайтап каар ийик.

Тыва төөгүзүн шинчилээринге, эрги моол бижик-биле моол дыл кырынга 1931 чылга чедир бижиттинген ТАР-ның күрүне документилерин тыва дылче очулдурарына, шинчилээринге таарымчалыг байдал тургустунган деп бодаар мен. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты, эртемден Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей моол дылды тергилер эки билер болганда, Тыва төөгүзүн шинчилээринге, шын чырыдарына шийтпирлиг рольду ойнаар деп идегээр мен. Республиканың Камбы-лама эргелелиниң ажылдакчыларын бо чугула ажылга чүге кириштирип болбазыл?

ТАР-ның көскү күрүне болгаш хейниити ажылдакчызы болуп чоран Седип-оол Токпак-оолович Танов Тываның төөгүзүн шын чырыдар талазы-биле улуг ажылдарны кылган. Бодунун үезинде хоочуннарның сактышкындарын бижип каан. Ол сактышкындарны бирээзин кижек кылдыр кандыг-даа эскерилге чокка капсырылга чурумун езугаар кирип көрейин (ук сактышкындарда бүгү чүүлдерни чүс хуу шын деп санаары болдунмас, ынчангаш ол хоочуннун сактышкынын бадыткаар өске документилерни архивтен дилеп тывары эргежок чугула).

НИМАЖАП ЧАГЫРЫКЧЫНЫҢ ОГЛУ ДАМДЫҢ-СҮРҮҢНҮН ЧУГААЗЫ

(Монгуш Нимажаптың оглу, Шами чурттуг Дамдын-Сүрүн 70 харлыг турда, Седип-оол Танов 1962 чылдын март 4-те дыңнап бижээни).

1921 чылдын чайын Элегестин Суг-Бажынга болган Бүгү-Тываның улуг шуулганына Тываны тускай турар деп шийтпирлээн. Ол шийтпирни езугаар эрги сан-биле ол чылдын он айда Москвадан улуг сайыт келир, Хем-Белдиринге бүгү хоочуннарның төлээлери чыгып келзин деп чарлал келген. Мен хуралга олурушпушаан, бижээчилеп чорбаан мен, а ачам олуржуп турган Буян-Бадырды, Чымба бээзи, Нимажап чагырыкчы, Езуту чагырыкчы, Нүрсат чагырыкчы, Ондар Санчы чаңгы, Сундуй чаңгы, Сандык чагырыкчы, Сендел, Иргит Медээ-Доржу, Кара-Сал Шырап чагырыкчы, Донгак Шырап чагырыкчы, Шагаачы чагырыкчы, Даваа хелиң, Чүрмит-Тажы лама, Лоодун суглар — шулту 20 ажыг кижик чорупкан бис.

Хем-Белдиринге чеде бээривиске, сайыт-даа, өске хоочуннардан төлээлер-даа келбээн болду. Аңаа каш хонукта маанан, сураг. Ноян, дүжүметтер чаңгылай бергенер. Мени 3 кижик эштиг кааптылар. Даартазында Ажыкай бээзиниң төлээзи Твер чагырыкчы, Салчак ноянның төлээзи Кунгаа мээрэн — бо ийи

кижи биске немежип келди. Сайыт ам-даа келбээн. Центросоюз садының эргелекчизин: "Силер Туранче телефоннап көрүңер, сайыт келген бе?" — дээривиске, "Телефоннаш чоорул, Туранче чоруптуңар" — дээш, бисти паром аксынга апарган. Чеде бээривиске, сайыттар чедип келген турлар. Узун торгу тоннуг "сайытка" бараалгадывыс. Тывалай берзе-ле, хелемечизи болган. Ам канчаар, аңгадай берген тур бис. Ам кээп таныжып чугаалашкаш, хамык нояннар силерни манап чадааш, чана бердилер дидивис. Оон бир бажынга бисти апаргаш, Тыва совет болур төлээде, хей нояннарны, дүжүметтерни чалаар деп мындыг. Хелемечи очулдуруп-ла турар. Ол данны атсы бижип, очулдуруп олура хондуус: хелемечи чугаалап-ла турар, бис бижип-ле олурар бис. А "Совет" деп сөстүн ужурун черле билбээн. Та чүү дээн чүве ыйнаан деп олурар бис. Ол бижиктерни кожууннарже таралдыпкан соонда, ыңдыг-ла үр болбаанда, төлээлер чедип келгенер.

Бистиң ийи кожуундан биеэги-ле ол улустар хевээр чедип келгенер. Өске кожууннардан база-ла келгилээн, чарлал езугаар 11 айда чыгып келгенер. Эдерткен кижилери-биле кады 60 хире кижик чыылган. Оон Өөктүн Кара-Ыяшка барып хурал кылган. Аңаа Лопсан-Осур, Сонам-Байыр, Доңмит, Идам-Сүрүн суглар бар болган.

Чугаалашкан айтырыглары:

1. Тыва тускай улус болур дугайы;
2. Нам тургузар дугайы;
3. Угудар ямы тургузар дугайы;
4. Сайыт Фальский илеткел кылган.

Ол айтырыг талазы-биле маргылдаа үнген: тускай турар бе азы Моолга каттыжар бе? деп мындыг ийи санал үнгөш, төлээлерниң саналы чарлы берген. Моолга каттыжар дээр кижилер: "Тыва бичии улус төлээде, канчап тускай туруп шыдаар чүвөл" дээр. Маргылдаа турган.

1. Моолга каттыжар дээрлер Доңмит ноян, Кунгаа мээрэн, Нүрсат чагырыкчы суглар, а тускай улус болур дээр кижилер Фальский, Чымба ноян турган. Езуту чагырыкчы тывалар тускай туруп болурунун аргазын чугаалааш, хол көдүрерге, хей кези хурал, ынчангаш тускай улус болур деп шийтпирлээн.

2. Фальский-биле кады келген мен, Коминтернден келген мен — дээн аныяк кара кижик нам тургузар дугайында илеткел кылган (ол кижик Я.С.Чугунов болганы ол боор). Ол айтырыг маргылдаа чок шийтпирлеттинген.

3. Угудар ямыны сонгаан: даргазынга Лопсан-Осур, кежигүнүңге Нимажап, секретарыңга Кыргыс Сонам-Байыр болган. 1922 чылда болган хуралга мен барбаан мен. Оон дугайында билер мен. Ол хуралга 1) намның Төп хораазын тургускан, оон даргазынга Лопсан-Осурну сонгувушаан, Эргенгей ямының сайыдынга (Чазак Даргазынга) дакпырлаткан, даштыкы херектер ямызының сайыдынга Назыты чагырыкчы, иштики ямының сайыдынга Нүрсат чагырыкчы, шериг ямызының сайыдынга Лопсан-Сорукту (ону чанчын деп адап турган) сонгуткан.

Ол чылды сөөлүредир бурят-моол Севенчап деп кижик нам айтырының талазы-биле келген.

Бо сактышкыңга хамаарыштыр тайылбыр: Тыва күрүнениң үндөзилекчизи, ТАР-ның Чазаның херек кырында баштайгы даргазы Монгуш Буян-Бадырды болганы ам кандыг-даа маргылдаа чок. Бо дугайында төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Кенин-Лопсан бодунун шинчилел ажылдарына бүзүрелдиг кылдыр бижээни. Ынчаарга Тыва күрүне тургустунган

баштайгы берге чылдар дугайында тодаргай билер турган хоочуннарның чугаазына бүзүрээр мен. Чүл дээрге, ТАР-ның Чазаның даргалары, сайыттары 1923 чылга чедир шалың чок ажылдап келген. Чижээ, Монгуш Буян-Бадырды Чөөн-Хемчиктен аъттыг Хем-Белдиринге (амгы Кызылга) чедип келгеш, үш ай дургузунда Чазакты даргалаар, а Маады Лопсан-Осур Би-Хемден база-ла аъттыг чедип келгеш, Буян-Бадырдыны солуп, үш ай дургузунда ТАР-ның Чазан ээлчежип даргалаар турган. Чазактың даргалары, сайыттары шак ынчаар ажылдаары берге болганы барымдаалааш, 1923 чылдан эгелээш, шалыңныг ажылдаарын, ол чарыгдалдарны дуглаарына чондан үндүрүг алырын шийтпирлээн.

Чонга үндүрүг оонар дугайында ол шийтпирни 1924 чылда Хемчиктин чепсектиг тура халышкынын эгелээринге чылдак кылдыр ажылгаан. Ол үймээниң баштыңы кылдыр Куулар Сумунакты санаан. Ындыг-даа болза ук үймээни Чалбак-Сарыг деп араатанзыг кижик өөскүдүп эгелээни ынчаарда чурттап чоран Куулар Бүрүнаа бадыткап чугаалаан. 1918-1919 чылдарда Тывага, ылаңгыя Чөөн-Хемчиктин девискээринге, дүшкүрлүг болушкуннар үезинде ол Чалбак-Сарыг ынчан ак-гвардейжилерниң артын-

чыларын-даа, аңаа сактышкы орустарын-даа бир демей көрүп, бөдүүн арааттарга, оларның өгбүлелеринге хамаарыштыр

дерзии күчүлээшкенини үлгүдөй турган. Ол дерзии кижиниң дугайында ынчаарда мындыг ыры тыптып келген:

Шалбаа далай кайыын аккаш,
Шааңайнып чыдар чүвөл,
Чалбак-Сарыг кайыын келгеш,
Орус боолап чыдар чүвөл.

ОНДАР ДАРЫМАНЫҢ САКТЫШКЫНЫ

(Чөөн-Хемчик кожуунун "Искра" колхозунун кежигүнү турган О.Дарымаңың чугаазын Седип-оол Танов 1962 чылдын февраль 22-де дыңнап бижээни).

1929-30 чылдарда Өвүрдө Бора-Шайга чурттап турган бис. Ынчаарда мен 14-15 харлыг, угаан кире берген болгаш ол үени чүгээр билер мен.

Бис ынчаарда кара бай Төмүр-оол суг-биле кады бис. Оларның коязы болуп, малын малдап, хоюн кадарып, сүт-саанын кылчып ижип, элээн үр чурттап келген бис. Мен оларның хоюн кадарар, а ачам ыяжын ыяштаар, инээниң өдээн аштаар болгаш өске-даа бок-сак ажылдарын кылып турган.

1929 чылдын күскээр кыжын Кызылдан Бүлчүн сайыт сургакчылап келгеш, Бора-Шайның Ак-Кежиге нам кежигүннери-биле кады яды арааттарның хей кижик чыылган каттышкан хуралына намның 8 дугаар улуг хуралының доктаалдарын ол таныштырган. Ындыг хурал Хандагайтыга база болган.

Оон эгелээш, Төмүртен хаа, Дамыкай мээрэн, Шонакпан чагырыкчы суглар: "Албан үндүрүг улгадып, арат чонга бергедээр-дир" деп сөс таралдып турар апарган. "1930 чылдын шагаа соонда Моолга үймээн үнген, Моолдун богда хаан ширээинде олурупкан-дыр, орус чуртунда ак хаан база-ла олурупкан-дыр" деп суртаал непередип эгелээнер.

Удаваанда Кайгал-Майынды оглу Сүрүн-оол хамнын аалынга хурал кылып чүвө дээш, Темир-оолду кел деп апарганнар. Темир-оол ол баргаш, 3 хонукта келбээн. Канчап барган кижик боор деп, кадайы кайгап турган.

Ынчап турда, Чадаанадан келген аңгы даргазы Седенбалды ийи шагдаазы-биле кады туткаш, баглап алган болганнар. Хамык аалдарны Бора-Шайны куду албадап көжүрүп, кежиринден ойталаан кижилерни өөнүн курун чежип, бүрүн албадап, кедерезе, шагаайтап, кымчылап туруп

бергенер. Седенбалды Төмүртен аалынга апаргаш, Шонакпан чагырыкчыга калдырып кааннар. Ол "хуралдың" киржикчилери эрги ланчы, бырдаан, чактыр боолар чүктеп алгаш, Хөндөргей таварып, Чадаана киргенер.

Оларның киржикчилери: Дамыкай мээрэн, Оолакай кара бай, Төмүртен хаа (суму даргазы), Сундуй чаңгы (Көк мээрэн оглу), Арган-Шырап кара бай (суму бижээчизи), Дүнчүнмей (биеэки Сунгар-оолдун акызы, кара бай), Узун (улуг) буттут Балчын, ол кара бай, кайгал, Балчыңның дөрт оолдары: Тавакай, Онгакай, Эзир-оол, Сарыг-Баштыг болгаш кайгал кара бай Байынды, Ортун-оол, кара бай, Бүрбээжал кара бай, кайгал кижик, Темир-оол кара бай, Аскак-Чочу деп лама, Кара-чочу лама, Сарыг-Хелиң (бай лама), Шырап хелиң дээр улуг бай лама, Хорумнуг-Кежигден келген Идам-Сүрүн мээрэн, Хандагайтыдан Сынырай бошка, Соди-Бүмбүн хелиң, Агбаан чалаң.

Олар Чадаанада кара-бажыңны үрөп, аңаа турган херектеннерден база Шами, Чыргакыдан Парыңмаа, Мартаажык болгаш өске-даа кижилерни өөр кылып алгаш, хөдөлип турган дээр чүвө.

Олар Чадаанадан дедир ашкаш, Бора-Шайның Майн-Чүрөккө тыва кызыл шериглер-биле аткылашканнар. Соонда дескеш, тайга кырынга боттарының өөрү-биле база аткылажып алганнар.

Тыва шеригниң Чадаанаже дедир чана бергенин ажыглап алгаш, хамык аалдарны Саглылааш, Моол чуртунда Дүжерликче көжүрүп киргенер. Арат чоннун ажы-төлү кырлып, мал-маганы өлүп, чидип, кончуг бергедеп чораннар. Олар, дээрбечилер, чүнү-даа бодавас, чүглө эттеп-соп билер турганнар. Ийи ай чыгап турда, моол, тыва шериглер ийи таладан бүзүлээш, боолап тургаш, оларны туткан. Өлгөн кижик чок болган.

Дээрбечилерден 12 кижик дөзе берген. Оларның аразында Улуг буттут Балчын оглу Тавакай, Дүнчүнмей, Алдын-Херел, Мартаажык, Парыңмаа, Шырап хелиң суглар бар. Өскелери шулту туттурганнар. Улуг буттут Балчыңны дээди хемчег-биле шийдип каан дээр чоран.

АВТОРНУҢ ТҮҢНӨЛ СӨЗҮ: бирээде, мерген угаанның хоочуннарның сактышкындары, архив албан, черлериниң документилери, Тыва төөгүзүн дугайында парлалга, номнарга чырыттыңан материалдар колдуунда дүгжүп азы чоокшулажып турар. Чижээ, партия обкомунун пропаганда болгаш агитация килдизин эргелекчилеп, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнү эртем-шинчилел институтун хей чылдарда директорлап келген эртемден Юрий Аранчының "Социализмче тыва улустун төөгүлүг оруу" деп ному 1982 чылда Новосибирск хоорайга орус дыл кырынга парлаттыңан. Ол номнун 99 арнында бижээни болза:

"1922 чылдын февраль 28-тен март 1-ге чедир Туранга болган Тываның араттың революстунг намының 1 съезиди партияның түр Уставын хүлээп алган болгаш ТК-ны сонгаан. ТК-ның болгаш Чазактың даргазы Лопсан-Осур, а оон чөвүлекчизи — П.Медведев болган. Арат революстунуң чуралары баштакчызы О.Күрседини Элегес бөлүүнүң "дүржөктанышкындары" деп буруудаткаш, ТК-ның составына кирбээн" (арын 99). Ю.Л.Аранчының бо бижээни Маады Лопсан-Осур дугайында Монгуш Дамдын-Сүрүннүң сактышкыны-биле барык дүгжүп турар-дыр.

Ийиде, 1921 чылдан 1931 чылга чедир ТАР-ның төөгүзүн шинчилээр ажылды 2004 чылда организастаары, чамдык хажыдышкындарны болгаш карышкартарны "Тыва төөгүзүнүң" ийиги томунга эдип-чазап кирири эргежок чугула деп санаар мен. Бо шинчилел ажылды амгы үеде кылбас болза, 15-20 чыл эрткенде кылыры нарын болу бээрин база катап айтыр бодаан мен.

Алексей ДҮГЕРЖАА,
Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы.

Тываның Камбы-ламазы хелиң Лопсаң Түптөңнүң Шагаа таварыштыр Тываның чонунга байыры

Ада-өгбелеримниң бурунгу Чурту Төрээн Черим Тываның янзы-бүрү аймак-сөөк бүтүлө чонунга Шагаа байырлалыңа уткуштур чаа үнүп кел чоруур 5 сарыг менгилиг, ыяш олуттут, көк эр Мечи чыгы-биле холбаштыр Силерге сеткилимниң ханызыңдан байырымны чедирбишаан, ажыл-ижинерге чаа-чаа чедишкннерни, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, тайбыңны болгаш эр-сеткилдиг найыралды күзедим!

Бидыктыг Үш Эртинелер Силерни кезээде кадагалал, камгалап чоруур болзун!

Хүндүткел-биле,
Тываның Камбы-ламазы М.Н.Норбу-Самбуу хелиң Лопсаң Түптөң.

Шагаа хүннериниң үезинде Тываның Камбы-ламазы хелиң Лопсаң Түптөңнүң Тываның кожууннарыңа чон-биле амыр-менди солчуп, чолукшулга езулалы эрттирер хүннери

Февраль 23-те

Бай-Тайга кожууннун Тээлиге Культура бажыңыңа 12.00 шакта;

24-те: Ак-Довурактың Культура ордузунга 10.00 шакта;

Барыын-Хемчик кожууннун төп Культура бажыңыңа 12.00 шакта;

Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксы Культура бажыңыңа 12.00 шакта;

25-те: Өвүр кожууннун Хандагайты Культура бажыңыңа 12.00 шакта;

Чөөн-Хемчик кожууннун Чадаана Культура бажыңыңа 17.00 шакта;

26-да: Ийме Культура бажыңыңа 12.00 шакта;

27-де: Чаа-Хөл Культура бажыңыңа 12.00 шакта;

Улуг-Хем кожууннун төвүнде Культура бажыңыңа 17.00 шакта;

28-те: Чеди-Хөл кожууннун Хову-Аксынга 12.00 шакта;

Таңды кожууннун Бай-Хаак Культура бажыңыңа 17.00 шакта;

29-та: Эрзин кожууннун Эрзин Культура бажыңыңа 12.00 шакта;

Тес-Хем кожууннун Самагалдай Культура бажыңыңа 17.00 шакта;

Март 1-де: Каа-Хем кожууннун Сарыг-Сеп Культура бажыңыңа 12.00 шакта;

Март 2-де: Би-Хем кожууннун Туран Культура ордузунга 12.00 шакта.

Тыва Республиканың
Камбы-лама эргелели.

2004 чылдың ШАГААЗЫН Кызыл хоорайга эрттирериниң хемчеглер ПЛАНЫ

Февраль 19-та

12.00 шакта — “Енисей” Культура бажыңыңа масленданы демдеглээри.

13.00 шакта — Шагаа-2004-ке национал оюннар конкурзу. Республиканың К.Чуковский аттыг уруглар библиотекасы.

Февраль 20-де

10.00 шакта — улустун уран чүүл, национал кухня талазы-биле республика чергелиг делгелгези. Улусчу чогаалдыг бажыңыңа.

12.00 шакта — спортчумассалыг хемчеглер. “Южный”, “Башня” микрорайоннарга.

13.00 шакта — Шагаага тураскааткан национал оюннар конкурзу. Беседалар, практиктиг кичээлдер. Республиканың Алдан-Маадырлар аттыг чуртшинчилел музейи.

13.00 шакта — Концерт, оюннар, конкурстар. А.Чыргалоол аттыг уран чүүл училищезинге 17 шакта.

17.00 шакта — Өөреникчилерниң Шагаа байырлалы. Республиканың уран чүүл школазынга.

17.00 шакта — концерт “Шагаа-2004”. Улусчу чогаалдыг бажыңыңа.

12.00 шакта — мөргүл номчууру, чүдүлгө эрттирер. “Цэчэнлинг” хүрээге 16.00 шакта.

12.00 шакта — мөргүл номчууру, чүдүлгө эрттирери. “Ганданпунцоглинг” Джарма төпке.

12.00 шакта — мөргүл номчууру. Чүдүлгө. “Ташепенделинг” хүрээге. 16.18 шактарда.

19.00 шакта — мөргүл номчууру. В.Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга. Камбы лама

эргелели харыылаар.

Февраль 21-де

5 шак 49 минута турда. Ай календарын езугаар Шагааны — Чаа чылды уткууру. Енисейниң адырынга.

6.00 шакта — “Саң” салыры. “Цэчэнлинг” кол хүрээге.

6.00 шакта — “Саң салыры. “Ганданпунцоглинг” Джарма төвүнге.

6.00 шакта — “Саң салыры. “Ташепенделинг” хүрээге.

10.00 шакта — Хүрешке команда аайы-биле маргылдаа. “Херел” спортзалга.

11.00 шакта — Шагаага тураскааткан культура-спорт хемчеглери.

— улуг кижилерниң шыдыраага маргылдаазы.

— тармреслинг талазы-биле эр улус аразыңа маргылдаа

12.00 шакта. — эң дээрэ национал хеп дээш конкурс

12.00 шакта. — элээдилер аразыңа 100 болгаш 500 метрге хаак маргылдаазы.

13.00 шакта. Культура-ның болгаш дыштанылганың Национал парьыңыга.

11.00 шакта — Сыдым-биле шалбааарының маргылдаазы. Армрестлинг маргылдаазы. Канат тырттарыңа маргылдаа.

12.00 шакта — мөргүл номчууру. “Цэчэнлинг” кол хүрээге 16.00 шакта.

12.00 шакта — Беседалар, оюннар, конкурстар (өөреникчилер, башкылар аразыңа) Республиканың Р.Кенденбил аттыг уран чүүл школазынга.

12.00 шакта — Хөй-ниитиниң чеменилгө черлери аш-чем садыглаар.

12.00 шакта — Байырлалдың театржыткан көргүзүү. Арат

шөлүңге.

12.00 шакта — минихоккейге республика маргылдаазы. Совет Тываның 5 чылы стадионга.

13.00 шакта — Хүрешке тулган чемпион дээш маргылдаа. “Херел” спорт залыңа.

14.00 шакта — коньки спортунга республика маргылдаазы. Совет Тываның 5 чылы стадионга.

15.00 шакта — национал чөмөр, национал оюннар конкурзу. В.Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга.

17.00 шакта — Байырлал концерти. В.Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга. А.К.Хомушкуну.

18.00 шакта — хоорайның дээди, тускай ортумак өөрөдиглө черлериниң культура-массалыг хемчеглери. ТКУ-нун ниити чуртталга бажыңы.

19.00 шакта — мөргүл номчууру. “Енисей” КБ. 21 шакта болур.

19.00 шакта — мөргүл номчууру. “Строитель” КБ.

19.00 шакта — мөргүл номчууру. “Солаан Базыр-оол” КБ.

Февраль 22-де

11.00 шакта — Хоочуннар бажыңыңа, уругларның реабилитация төвүңгө ачы-буян хемчеглери. Республиканың Алдан-Маадырлар аттыг чуртшинчилел музейинге.

12.00 шакта — спорт-массалыг хемчеглер. “Правобережный”, “Детский мир” микрорайоннарга.

Февраль 23-те

10.00 шакта — Тыва Республиканың хостуг хүрешке чемпионаты уламчылаар. “Херел” спорт залыңа.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ

Февраль 18-те бистиң ынак кеннивис Хеймер Даваалаановна КУУЛАР мугур 40 харлаар. Ол “Башкы” сеткүүлүнүн редакциясында ажылдап турар. Ийи ынак уругларының хүндүткелдиг авазы. Улуг уруу Елена Челябинскиниң юридиктиг техникумунун үшкү курузунда, оглу Антон Кызылдың 5 дугаар школа-гимназиязының 10-гу класында.

Ажыл-ишчи, амыдыралчы, топтут-томаанның кеннивиске дараазында одуругларны тураскаатпышаан, байырывысты чедирип олур бис.

Оожум-топтут, бүдүштүг
Оглум эжи — ынакшылы
Оолду, кысты чаяап берген
Ооргаланыр ынак кызым.

Мугур харлаан хүнүн-биле
Буян-кежик, өөрүшкүнү,
Кадыкшылды, аас-кежин
Алгап-йөрээп күзеп ор бис.

Бээ, кунчуу Кууларлар, өөнүң ээзи Роман,
уруглары Елена, Антон, Орлан.

ЫРААЖЫЛАРНЫ ЧАЛАДЫВЫС!

Сүт-Хөл кожууннун Алдан-Маадыр суурга февраль 22, 23-те Чалыы назын — 2004” деп анык ыраажыларның мөөрейи болур. Аңаа киржир анык ыраажыларны чалап тур бис.

“Зоветхандырылга” КХН дараазында мал аарыгларыңа удур эмнерни садьш турар

— антибиотиктер, чаап эмнээр үстер, вакцина-сывороткалар, ижин-шөйүндү аарыгларыңа порошоктар, витаминер, кыжага, кодурга удур “Аверсект 2-ниң” өртөө чик Ажылдаар шактары: 9 шактан 5 шакка чедир. Суббота хүнүнде 9 шактан 4 шакка чедир.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 19. Телефону 5-35-65.

НЕГЕЛДЕНЕР КЫЛЫҢАР

Өрелиг арктан — “Тывакоммунэнерго” дээр күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң адреси: 667001, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 4. Тыва Республиканың Арбитраж судунун 2003 чылдың июнь 24-те №А69-183 03 херек талазы-биле шийтпирин езугаар ук бүдүрүлгени буураан деп санаан болгаш аңаа хамаарыштыр ажык конкурсту чарлаан.

ТР-ниң Арбитраж судунун 2003 чылдың сентябрь 10-да № А69-183-8 херээниң талазы-биле шийтпирин езугаар, конкурс езугаар эргелекчиге Николай Харитонович Суртаевти томуйлаан.

Кредиторларның негелделерин бо дугайында “Российская газета” солунга парлаан үден ийи ай иштинде киирерин айыткан.

Кредиторларның негелделерин хүлээп алыр адреси: 667001, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Рабочая 4. 9 шактан 16 шакка чедир. Конкурс езугаар башкарыкчы Н.Х. Суртаев хүлээп алыр.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Февраль 6-дан 12-ге чедир республика иштинге 131 кем-херек үүлгедишкени болган. Аар кем-херек үүлгедишкннеринден: 2 өлүрүүшкүн, сагышты-биле кадыкка аар хораны чедиргениниң түңнелинде 2 кижжи амы-тыныңдан чарылган, сагышты-биле кадыкка аар хораны чедирген 19 таварылга, 4 күштээшкн, 3 дээрбечи чорук, 9 үптээшкн, 36 оор чорук болган, оларның 15-и — бажың, 3-ү — мал оорлааны. Хулиган чорук дээш бир неделя иштинде 3, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжааны болгаш

садьш-саарганы дээш 31 кеземче херээн оттурган. Машина оорлаан таварылгалар эрткен чеди хонук дургузунда бүрткеттинмээн бооп турар. Дежурный кезээңче 1453 хамаатыны эккелген, 1200 кижини эзирек чораны дээш туткан, оларның 762-зи эзиректер сергедир черлерге кирген. Административтиг корум-чурум үрээни дээш 999 хамаатыга административтиг хемчегни көргүскен. Биче хулиган чорук дээш 217 кижжи туттурган. Орук озал-ондаандан 2 таварылга бүрткеттинген, аңаа 10 кижжи амы-тыныңдан чарылган, 2 кижжи кемдээшкннер алган. Республикага бо хуусаа иштинде 4 өрт болган, түңнелинде 2 кижжи кемдээш. Эрткен неделяда 3 кижжи ис чок читкен бооп турар. Арага бүдүмелдериниң хоойлуга удур саарылдазындан чүглө 2149, 85 литрни хавьрган.

ИХЯ-ның парлалга албаны.